

К. МАРКС

КРИТИКА НА ГОТСКАТА ПРОГРАМА¹³

*Написано от К. Маркс през април —
началото на май 1875 г.*

*Напечатано с известни съкращения
в списание „Леве Zeit“, т. I, кн. 18. 1891 г.*

*Печата се по ръкописа
Оригиналът на немски*

ПИСМО ДО В. БРАКЕ

Лондон, 5 май 1875 г.

Драги Браке!

След като прочетете долните критични бележки към обединителната програма, бъдете така добър да ги предадете на Гайб и Ауер, Бебел и Либкнехт, за да се запознаят с тях. Аз съм претрупан с работа и вече съм принуден да излизам далеч извън рамките на работното време, предписано ми от лекарите. Ето защо за мен съвсем не беше „удоволствие“ да изпиша толкова много хартия. Но това беше необходимо, за да не би партийните другари, за които е предназначено това съобщение, да изтълкуват по-късно зле стъпките, които аз от своя страна ще трябва да предприема. Имам предвид кратката декларация, която двамата с Енгелс ще публикуваме след обединителния конгрес, че посочената принципна програма ни е съвсем чужда и нямаме нищо общо с нея.

Това е необходимо, тъй като в чужбина е разпространен грижливо поддържаният от враговете на партията възглед, и то съвсем погрешен възглед, че ние тайно ръководим оттук движението на така наречената айзенахска партия. Дори в една своя неотдавна излязла на руски език книга Бакунин стоварва например върху мен отговорността не само за всички програми и т. н. на споменатата партия, но дори и за всяка стъпка, която Либкнехт е направил от деня на своето сътрудничество с Народната партия.

Независимо от това моят дълг не ми позволява дори и с дипломатическо мълчание да призная една програма, която според моего убеждение нищо не струва и деморализира партията.

Всяка стъпка на действителното движение е по-важна от дузина програми. Поради това, ако не е било възможно — а и обстоятел-

ствата не са допусkali това — да се отиде *по-далеч* от айзенахската програма, би трябвало просто да се сключи спогодба за действия срещу общия враг. А когато се съставят принципни програми (вместо да бъде отложена тази работа до момента, когато тя ще бъде приготвена чрез по-продължителна съвместна работа) — с това пред цял свят се поставят жалони, по които хората съдят за равнището на партийното движение.

Водачите на ласалианците дойдоха при нас, защото обстоятелствата ги принудиха. Ако още в началото им беше заявено, че няма да се допусне никакво търгашество с принципите, те щяха да бъдат *принудени* да се задоволят с една програма за действие или с организационен план за общо действие. Вместо това им разрешават да се явяват въоръжени с мандати и от своя страна признават тези мандати за задължителни, т. е. предават се на милостта или немилостта на ония, които сами се нуждаят от помощ. Като връх на всичко те свикват свой конгрес още *преди помирителния конгрес*, докато нашата собствена партия свиква своя конгрес *post festum**. Очевидно целта е била да се осуети всякаква критика и да не се даде възможност на собствената партия да се опомни. Известно е, че самият факт на обединението задоволява работниците, но грешат ония, които мислят, че този минутен успех не е купен твърде скъпо.

Впрочем програмата нищо не струва и независимо от това, че тя канонизира Ласаловото верую.

В най-близко време ще Ви изпратя последните свитъци от френското издание на „Капиталът“. Печатането беше спряно за дълго време поради забрана от страна на френското правителство. Тази седмица или в началото на идната седмица книгата ще бъде готова. Получихте ли първите 6 свитъка? Съобщете ми, ако обичате, и *адреса* на Бернхард Бекер, на когото също трябва да изпратя последните свитъци.¹⁴

Книгоиздателството „Volksstaat“ има своеобразни нрави. Така например и до този момент не ми е изпратен нито един екземпляр от новото издание на „Кьоленския процес на комунистите“¹⁵.

Със сърдечен поздрав

Ваш Карл Маркс

* — буквално: след празника, т. е. със закъснение. *Ред.*

БЕЛЕЖКИ КЪМ ПРОГРАМАТА НА ГЕРМАНСКАТА РАБОТНИЧЕСКА ПАРТИЯ

I

1. „Трудът е източник на всяко богатство и на всяка култура, а *тъй като* принасящият полза труд е възможен само в обществото и чрез обществото, доходът от труда принадлежи изцяло и на равни права на всички членове на обществото.“

Първа част на параграфа: „Трудът е източник на всяко богатство и на всяка култура.“

Трудът *не е източник* на всяко богатство. *Природата* е също така източник на потребителни стойности (а тъкмо от тях се състои вещественото богатство!), както и трудът, който е само проява на една природна сила, на човешката работна сила. Горната фраза се среща във всички детски буквари и е правилна само дотолкова, доколкото в нея *се подразбира*, че трудът се извършва със съответните предмети и оръдия. Но в една социалистическа програма не бива да се допускат подобни буржоазни фрази, да се премълчават *условията*, които единствено им придават смисъл. И доколкото човек по начало се отнася към природата — този първоизточник на всички средства и предмети на труда — като собственик, доколкото я третира като нещо, което му принадлежи, дотолкова неговият труд става източник на потребителни стойности, а следователно и на богатство. Буржоата имат много сериозни основания да приписват на труда *свръхестествена творческа сила*, защото именно от природната обусловеност на труда следва, че човек, който не притежава никаква друга собственост освен своята работна сила, при всяко обществено и културно състояние е принуден да бъде роб на другите хора, които са завладели материалните условия на

труда. Само с тяхно разрешение той може да работи и следователно — само с тяхно разрешение да живее.

Нека оставим сега тази фраза, каквато е, каквито и да са нейните недостатъци. Какво заключение би трябвало да се очаква? Очевидно следното:

„Тъй като трудът е източник на всяко богатство, нито един член на обществото не може също да си присвоява богатство иначе, освен като продукт на труда. Така че ако самият не работи, той живее от чужд труд и придобива и своята култура също за сметка на чужд труд.“

Вместо това с думичките „а тъй като“ се прибавя второ изречение, за да се направи изводът от второто, а не от първото изречение.

Втора част на параграфа: „Принасящият полза труд е възможен само в обществото и чрез обществото.“

Според първото изречение трудът беше източник на всяко богатство и на всяка култура, следователно и никакво общество не е възможно без труд. Сега научаваме, напротив, че никакъв „принасящ полза“ труд не е възможен без общество.

Също така би могло да се каже, че само в обществото безпозелният или дори общественоредният труд може да стане промишлен отрасъл, че само в обществото човек може да живее в безделие и т. н. и т. н. — с една дума, да се препише целият Русо.

А какво представлява „принасящият полза“ труд? Това е единствено такъв труд, който постига набелязания полезен резултат. Дивак — а човекът е дивак, откакто е престанал да бъде маймуна, — който убива животно с камък или събира плодове и т. н., извършва „принасящ полза“ труд.

Трето. Заключение: „А тъй като принасящият полза труд е възможен само в обществото и чрез обществото, доходът от труда принадлежи изцяло и на равни права на всички членове на обществото.“

Хубаво заключение! Щом принасящият полза труд е възможен само в обществото и чрез обществото, доходът от труда принадлежи на обществото, а на отделния работник се полага само онази част от тоя доход, която не е необходима за издържане на „условието“ на труда — обществото.

Всъщност това положение е било прокламирано във всички времена *от защитниците на всеки обществен строй*. Най-напред стоят претенциите на правителството и на всичко онова, което се залепва за него — тъй като правителството било обществен орган за запазване на обществения ред; след това идват претенциите на

различните видове частна собственост — тъй като различните видове частна собственост били основите на обществото... и т. н. Очевидно е, че човек може да върти и обръща тези празни фрази, както си иска.

Първата и втората част на параграфа могат да имат известна смислена връзка само при следната редакция:

„Трудът става източник на богатство и култура само като обществен труд“, или — което е същото — „в обществото и чрез обществото“.

Това положение е безспорно правилно, защото макар че отделният труд (предполага се, че неговите веществени условия са налице) може да създава потребителни стойности, той не може да създаде нито богатство, нито култура.

Но също така безспорно е и другото положение:

„Успоредно с общественото развитие на труда и превръщането му по такъв начин в източник на богатство и култура се развива бедността и угнетяването по отношение на работника, богатството и културата по отношение на неработника.“

Това е законът на цялата досегашна история. Така че вместо общи фрази за „труда“ и „обществото“ тук определено трябва да се покаже как в съвременното капиталистическо общество най-после са създадени ония материални и други условия, които дават възможност на работниците да сломят това обществено проклетие и ги заставят да направят това.

Но всъщност целият този параграф, объркан по форма, погрешен по съдържание, е вмъкнат само за да може Ласаловата формула за „целия трудов доход“ да бъде написана като първи лозунг на партийното знаме. Аз по-нататък ще се върна на „трудовия доход“, на „равното право“ и т. н., тъй като по-нататък същото нещо се повтаря в малко по-друга форма.

2. „В съвременното общество средствата на труда са монопол на класата на капиталистите. Обусловената от това зависимост на работническата класа е причината за мизерията и заробването във всичките им форми.“

Това заимствувано от устава на Интернационала положение в тази си „поправена“ редакция е погрешно.

В съвременното общество средствата на труда са монопол на поземлените собственици (монополът на поземлената собственост е дори основата на монопола на капитала) и на капиталистите. В съответния пункт от устава на Интернационала не е спомената нито едната, нито другата класа на монополистите. Там се говори за „монопол върху средствата на труда, т. е. върху източниците на

живота“. Добавката „източници на живота“ достатъчно показва, че в средствата на труда е включена и земята.

Поправката е била направена, защото Ласал — по мотиви, известни сега на всички — нападна *само* класата на капиталистите, но не и поземлените собственици. В Англия капиталистът в повечето случаи не е собственик дори на земята, на която се намира неговата фабрика.

3. „Освобождението на труда изисква въздигането на средствата на труда в притежание на цялото общество и колективното регулиране на целокупния труд при справедливо разпределение на трудовия доход.“

„Въздигането на средствата на труда в притежание на цялото общество“! Навярно това трябва да означава тяхното „превръщане“ в притежание на цялото общество. Но това само мимоходом.

Какво значи „*трудов доход*“? Продуктът на труда или неговата стойност? А в случай, че е последното — цялата стойност на продукта ли или само онази част от стойността, която трудът е прибавил към стойността на потребените средства за производство?

„Трудовият доход“ е неопределена представа, с която Ласал замества определени икономически понятия.

Какво значи „справедливо“ разпределение?

Нима буржоата не твърдят, че съвременното разпределение е „справедливо“? И не е ли то действително единственото „справедливо“ разпределение върху основата на съвременния начин на производство? Нима икономическите отношения се регулират с правни понятия, а не е ли тъкмо обратното: не възникват ли правните отношения от икономическите? И нима разните социалистически сектанти нямат най-различни представи за „справедливо“ разпределение?

За да знаем какво трябва да се подразбира в този случай под думите „справедливо разпределение“, трябва да съпоставим първия параграф с този параграф. Последният предполага такова общество, в което „средствата на труда са обществено притежание и целокупният труд се регулира колективно“, а от първия параграф виждаме, че „доходът от труда принадлежи целият и на равни права на всички членове на обществото“.

„На всички членове на обществото ли“? Дори и на неработещите? Къде остава в такъв случай „целият трудов доход“? Само за работещите членове на обществото ли? Къде е тогава „равното право“ на всички членове на обществото?

Но „всички членове на обществото“ и „равното право“ са очевидно само фрази. Същността на работата е, че в това комунистическо общество всеки работник трябва да получи Ласаловия „цял трудов доход“.

Ако вземем израза „трудов доход“ най-напред в смисъл на продукт на труда, колективният трудов доход ще бъде *целокупният обществен продукт*.

От него трябва да бъде приспаднато:

Първо — това, което е необходимо за възстановяване на потребените средства за производство.

Второ — добавъчната част за разширяване на производството.

Трето — резервният или застрахователен фонд срещу злополуки, природни стихии и т. н.

Тези приспадания от „целия трудов доход“ са икономическа необходимост и техните размери трябва да бъдат определени въз основа на наличните средства и сили, отчасти въз основа на теорията за вероятността, но те в никакъв случай не се поддават на изчисление въз основа на справедливостта.

Остава другата част от целокупния продукт, която е предназначена да служи като предмети за потребление.

Преди да се стигне до индивидуалната подялба на тази останала част, от нея пак се приспадат:

Първо — общите, *неспадащи непосредствено към производството административни разходи*.

Тази част веднага ще се намали доста много в сравнение с размера ѝ в съвременното общество и все повече ще се намалява с развитието на новото общество.

Второ — *онова, което е предназначено за колективно задоволяване на нуждите*, като училища, учреждения по здравеопазването и т. н.

Тази част веднага ще нарасне значително в сравнение с размера ѝ в съвременното общество и ще нараства все повече с развитието на новото общество.

Трето — *фондовете за неработоспособни* и др., накратко — онова, което спада днес към така наречените официални грижи за бедните.

Едва сега стигаме до „разпределението“, което програмата, под влияние на Ласал, толкова ограничено и има предвид, а именно до онази част от предметите за потребление, която се разпределя между индивидуалните производители от колектива.

„Целият трудов доход“ вече незабелязано се е превърнал в „нецял“, макар че онова, което се отнема от производителя като частно лице, е пряко или косвено пак в негова полза като член на обществото.

Както е изчезнала фразата за „целия трудов доход“, така сега изчезва и фразата за „трудов доход“ изобщо.

В колективното, основано върху общото владение на средствата за производство общество производителите не разменят своите продукти; също така и трудът, употребен за произвеждане на продукти, тук не се проявява *като стойност* на тези продукти, като някакво присъщо на тях веществено свойство, защото сега в противоположност на капиталистическото общество индивидуалният труд вече не по околен път, а непосредствено съществува като съставни части на целокупния труд. Така че изразът „трудов доход“, неприемлив и днес поради своята двусмисленост, губи всякакъв смисъл.

Ние имаме работа тук не с такова комунистическо общество, което *се е развило* върху своя собствена основа, а напротив — с такова, което току-що *възниква* именно от капиталистическото общество и следователно във всяко отношение — в икономическо, нравствено и умствено — още носи наследствените белези на старото общество, от чиито недра то е излязло. Съобразно с това след всички приспадания отделният производител получава обратно от обществото точно толкова, колкото самият той му дава. Онова, което той е дал на обществото, е неговият индивидуален трудов дял. Например общественият работен ден представлява сбора от индивидуалните работни часове; индивидуалното работно време на отделния производител — това е доставената от него част от обществения работен ден, неговият дял в него. Той получава от обществото квитанция, че е доставил еди-колко си труд (след приспадане на труда му в полза на обществените фондове), и с тази квитанция получава от обществените запаси толкова предмети за потребление, за колкото е изразходван също толкова труд. Същото количество труд, което е дал на обществото в една форма, той го получава обратно в друга форма.

Тук очевидно господства същият принцип, който регулира стокообмена, тъй като той е обмен на равни стойности. Съдържанието и формата тук са се изменили, защото при изменените се обстоятелства никой не може да даде нищо друго освен своя труд и защото, от друга страна, в собственост на отделните лица не може да премине нищо друго освен индивидуални предмети за потребление. Но що се отнася до разпределението на последните между отделните производители, тук господства същият принцип, както и при обмена на стокови еквиваленти: известно количество труд в една форма се разменя срещу същото количество труд в друга форма.

Поради това *равното право* тук по принцип е все още *буржоазното право*, макар че принципът и практиката тук вече не си противоречат, докато при стокообмена размяната на еквиваленти съществува само *средно*, а не при всеки отделен случай.

Въпреки този прогрес, това *равно право* е в едно отношение все още ограничено с буржоазни рамки. Правото на производителите е *пропорционално* на давания от тях труд; равенството се състои в това, че се мери с *равна мярка* — с труда.

Но един човек физически или умствено превъзхожда друг човек, следователно за едно и също време дава повече труд или пък е способен да работи по-дълго време, а за да служи като мярка, трудът трябва да бъде определен по продължителност или по интензивност, иначе би престанал да бъде мярка. Това *равно право* е неравно право за неравен труд. То не признава никакви класови различия, защото всеки е само работник като всички други; но то тихо-мълком признава нееднаквата индивидуална дарба, а оттук и нееднаквата работоспособност като естествени привилегии. *Поради това по своето съдържание то е право на неравенството като всяко право.* По своята природа правото може да се състои само в прилагане на равна мярка; но нееднаквите индивиди (а те нямаше да бъдат различни индивиди, ако не бяха нееднакви) могат да бъдат измервани с една и съща мярка само дотолкова, доколкото човек ги разглежда от едно и също гледище, доколкото ги взема само от една *определена страна*, както например в дадения случай ги разглежда *само като работници* и не вижда в тях нищо повече, абстрахира се от всичко останало. По-нататък: един работник е женен, а друг не; един има повече деца от друг и т. н. и т. н. Така че при равен труд и следователно при равно участие в обществения потребителен фонд един фактически получава повече от друг, един е по-богат от друг и т. н. За да избегне всички тези недостатъци, правото, вместо да бъде равно, трябва да бъде неравно.

Но тези недостатъци са неизбежни в първата фаза на комунистическото общество, в она му вид, в който то е произлязло от капиталистическото общество след продължителни родилни мъки. Правото никога не може да стои по-високо от икономическия строй и от обусловеното от него културно развитие на обществото.

Във висшата фаза на комунистическото общество, когато изчезне заробващото човека подчинение на разделението на труда, а заедно с това и противоположността между умствения и физическия труд; когато трудът престане да бъде само средство за живот, а сам стане първа жизнена необходимост; когато заедно с всестранното развитие на индивидите нараснат и производителните сили и всички извори на обществено богатство потекат като пълноводен поток — едва тогава тесният хоризонт на буржоазното право ще може да бъде преодолян напълно и обществото ще може да напише на своето знаме: От всекиго според способностите, на всекиго според потребностите.

Аз се спрях по-подробно на „целия трудов доход“, от една страна, и на „равното право“ и „справедливото разпределение“, от друга, за да покажа какво голямо престъпление вършат някои, когато, от една страна, се стремят отново да натрапят на нашата партия като догми, представи, които на времето имаха известен смисъл, но сега са се превърнали в остаряла словесна смет, а, от друга страна, чрез идеологически правни и други извъртания — толкова привични за демократите и за френските социалисти — желаят да изопачат реалистичното схващане, което с толкова труд беше насадено в партията и сега вече е пуснало корени в нея.

Независимо от изложеното дотук беше изобщо погрешно да се вижда същността на работата в така нареченото *разпределение* и да се слага върху него главното ударение.

Всяко разпределение на предметите за потребление е винаги само последица от разпределението на самите условия на производството. А това разпределение изразява характера на самия начин на производството. Например капиталистическият начин на производство се основава върху това, че веществените условия на производството под формата на собственост върху капитала и собственост върху земята се намират в ръцете на хора, които не работят, докато масата притежава само личното условие на производството — работната сила. Щом елементите на производството са разпределени така, оттук от само себе си произтича и съвременното разпределение на предметите за потребление. А ако веществените условия на производството бъдат колективна собственост на самите работници, в резултат ще се получи и такова разпределение на предметите за потребление, което ще се различава от сегашното. Вулгарният социализъм (а от него известна част от демокрацията) възприе от буржоазните икономисти маниера да разглежда и третира разпределението като нещо, независимо от начина на производството, а оттук да представя работата така, като че ли социализмът се върти главно около разпределението. Но след като истинското отношение е изяснено вече отдавна, защо да се връщаме отново назад?

4. „Освобождението на труда трябва да бъде дело на работническата класа, по отношение на която всички останали класи са *само една реакционна маса*.“

Първата строфа е взета от встъпителните думи в устава на Интернационала, но е „поправена“. Там се казва: „Освобождението на работническата класа трябва да бъде дело на самите работници“; тук, напротив, „работническата класа“ трябва да освободи — какво? — „труда“. Нека го разбере, който може.

Затова пък като компенсация следва антистрофата — стопроцентов ласаловски цитат: „по отношение на която (на работническата класа) всички останали класи са само една реакционна маса“.

В „Комунистически манифест“ се казва: „От всички класи, които днес противостоят на буржоазията, само пролетариатът е действително революционна класа. Останалите класи се разкапват и загиват с развитието на едрата индустрия, а пролетариатът е неин собствен продукт.“¹⁶

Буржоазията като носителка на едрата индустрия се разглежда тук като революционна класа по отношение на феодалите и средните съсловия, които се стремят да запазят всички обществени позиции, създадени от остарелите начини на производството. Следователно те не образуват заедно с буржоазията само една реакционна маса.

От друга страна, пролетариатът е революционен по отношение на буржоазията, защото самият израсъл върху почвата на едрата индустрия, той се стреми да лиши производството от капиталистическия характер, който буржоазията се старае да увековечи. Но „Манифестът“ добавя, че „средните съсловия“ стават революционни „дотогава, доколкото им предстои да преминат в редовете на пролетариата“.

Следователно и от тази гледна точка пак е безсмислица, че по отношение на работническата класа те, „заедно с буржоазията“, а отгоре на това и с феодалите „образуват само една реакционна маса“.

Нима при последните избори ние заявявахме на занаятчиите, дребните индустриалци и т. н., както и на *селяните*: „По отношение на нас вие заедно с буржоата и с феодалите образувате само една реакционна маса“ ?

Ласал знаеше „Комунистическият манифест“ наизуст, също както неговите правоверни последователи знаят наизуст съставените от него свещени писания. Така че ако той тъй грубо е изопачил „Манифеста“, той го е направил само за да оправдае своя съюз с абсолютистите и феодалните противници против буржоазията.

Освен това в горния параграф неговата премъдрост е изсмукана от пръстите без каквато и да било връзка с лошо „поправения“ цитат от устава на Интернационала. Така че тук имаме чисто и просто нахалство, и то съвсем не неприятно за г-н Бисмарк — една от онези евтини дързости, които берлинският Марат¹⁷ проявява.

5. „Работническата класа действа за своето освобождение преди всичко в рамките на съвременната национална държава, като съзнава, че необходимият резултат от нейните стремежи, които са общи за работниците от всички културни страни, ще бъде международното обръщане на народите.“

В противоположност на „Комунистическият манифест“ и на целия предишен социализъм Ласал гледаше на работническото движение от най-ограничено национално гледище. В това му подражават — и то след дейността на Интернационала!

От само себе си се разбира, че за да може изобщо да се бори, работническата класа трябва в собствената си страна да се организира *като класа* и че непосредствена арена на нейната борба е самата ѝ страна. В това отношение нейната класова борба не по съдържание, а както се казва в „Комунистическият манифест“ — „по форма“ е национална. Но „рамките на съвременната национална държава“ — например на Германската империя — сами на свой ред се намират икономически „в рамките на световния пазар“, политически — „в рамките на системата на държавите“. Всеки търговец знае, че германската търговия е същевременно и външна търговия и величието на г-н Бисмарк се състои тъкмо в неговата своеобразна *международна* политика.

Но до какво свежда германската работническа партия своя интернационализъм? До съзнанието, че резултатът на нейните стремежи „ще бъде *международното побратимяване на народите*“ — фраза, заимствувана от буржоазната лига за свобода и мир, която трябва да мине за еквивалент на международното побратимяване на работническите класи в общата им борба срещу господстващите класи и техните правителства. А за *международните функции* на германската работническа класа следователно — нито дума! И това е всичко, което ѝ предлагат да противопостави на своята собствена буржоазия, вече братски обединила се против нея с буржоата на всички други страни и на международната заговорническа политика на г-н Бисмарк!

В действителност интернационализмът на програмата стои *още безкрайно по-ниско* от интернационализма на партията на свободната търговия. Последната също твърди, че резултатът от нейните стремежи щял да бъде „международното побратимяване на народите“. Но тя и *върши* нещо, за да направи търговията международна, и съвсем не се задоволява със съзнанието, че всички народи се занимават с търговия в собствената си страна.

Международната дейност на работническата класа от различните страни в никакъв случай не зависи от съществуването на „*Международната работническа асоциация*“. Тя беше само пръв опит за създаване на централен орган за тази дейност, опит, който благодарение на дадения от него тласък остави трайни резултати, но който в своята *първа историческа форма* не можеше да бъде продължен след падането на Парижката комуна.

Бисмарковият „Norddeutsche“ имаше пълно право, когато за удоволствието на своя господар оповести, че германската работническа партия се е отказала в новата си програма от интернационализма¹⁸.

II

„Като изхожда от тези принципи, Германската работническа партия се стреми с всички законни средства към *свободна държава* — и — социалистическо общество; към премахване системата на работната заплата *заедно с железния закон за работната заплата* — и — експлоатацията във всичките и форми; към премахване на всякакво социално и политическо неравенство.“

Към „свободната“ държава ще се върна по-късно.

И така, Германската работническа партия за в бъдеще трябва да вярва в Ласаловия „железен закон за работната заплата“! За да не пропуснат този закон, вършат безсмислица, като говорят за „премахване системата на работната заплата“ (би трябвало да се каже: системата на наемния труд) *заедно с* „железния закон за работната заплата“. Ако премахвам наемния труд, аз, естествено, премахвам и неговите закони, били те „железни“ или меки като гъба. Но борбата на Ласал против наемния труд се върти почти изключително около този така наречен закон. Ето защо, за да се докаже, че ласалианската секта е победила, „системата на работната заплата“ е трябвало да бъде премахната *„заедно с железния закон за работната заплата“*, а не без него.

Както се знае, от „железния закон за работната заплата“ на Ласал принадлежи само думата „железен“, която той е заимствувал от Гьотевите „вечни, железни, велики закони“. Думата „железен“ е етикет, по който правоверните се разпознават един друг. Но ако аз приемам закона с Ласаловия печат, а следователно и в Ласаловия смисъл, аз съм принуден да приема и Ласаловата обосновка на този закон. А в какво се състои тя? Както изтъкна Ланге наскоро след смъртта на Ласал, това е (проповядваната от самия Ланге) Малтусова теория за народонаселението.¹⁹ Но ако тази теория е правилна, тогава пък *няма да мога да премахна „железния закон“*, дори и сто пъти да премахна наемния труд, защото в такъв случай този закон ще управлява не само системата на наемния труд, но и *всяка* обществена система. Опирайки се именно на тази теория, икономистите вече повече от петдесет години доказват, че социализмът не може да премахне мизерията, *обусловена от самата природа*, а може само да я направи *всеобща*, като я разпредели равномерно по цялата повърхност на обществото!

Но всичко това не е най-главното. *Съвсем независимо от погрешното* Ласалово схващане за този закон, наистина възмутителната крачка назад се състои в следното.

След смъртта на Ласал в *нашата* партия си проби път научното разбиране, че *работната заплата* не е това, което тя *изглежда да е*, именно — *стойността, цената на труда*, а само замаскирана форма на *стойността*, респективно на *цената на работната сила*. С това веднъж завинаги бе опровергано цялото дотогавашно буржоазно схващане за работната заплата, както и цялата дотогавашна критика на това схващане, и се установи ясно, че на наемния работник е разрешено да работи, за да поддържа своето съществуване, т. е. *за да живее* само доколкото той известно време работи даром за капиталиста (а следователно и за неговите съучастници при консумирането на принадлежната стойност); че оста, около която се върти цялата система на капиталистическото производство, е стремежът да бъде увеличен този безплатен труд чрез удължаване на работния ден или чрез увеличаване производителността на труда, респективно чрез по-голямо напрежение на работната сила и т. н.; че следователно системата на наемния труд е система на робството, и то на такова робство, което става толкова по-сурово, колкото повече се развиват обществените производителни сили на труда, безразлично дали трудът на работника се заплаща по-добре или по-зле. И сега, след като това схващане все повече и повече си пробива път в нашата партия, някои се връщат назад към догмите на Ласал, макар че сега вече би трябвало да знаят, че Ласал *не разбираше* какво представлява работната заплата, а следвайки буржоазните икономисти, вземаше привидността за същност на въпроса.

Това е все едно, ако робите, открили най-после тайната на своето робство, въстанат, а един от тях, все още пленник на остарелите представи, напише в програмата на въстанието: робството трябва да бъде премахнато, защото при системата на робството продоволствуването на робите не може да се издигне над определен, доста нисък максимум!

Нима самият факт, че представителите на нашата партия бяха способни да извършат такова чудовищно покушение срещу разпространеното в партийните маси схващане, не показва с какво пресътно лекомислие, с каква безсъвестност пристъпиха към съставянето на компромисната програма!

Вместо неопределената заключителна фраза в края на параграфа: „премахване на всякакво социално и политическо неравенство“, трябваше да се каже, че с премахването на класовите различия ще изчезне от само себе си и всяко произтичащо от тях социално и политическо неравенство.

III

„За да се прокара път за разрешаването на социалния въпрос, Германската работническа партия иска основаването на производителни кооперации с държавна помощ под демократическия контрол на трудещия се народ. Производителните кооперации както в индустрията, така и в земеделието трябва да бъдат извикани на живот в такъв обем, че от тях да възникне социалистическата организация на целокупния труд.“

След Ласаловия „железен закон за работната заплата“ това е лечебното средство на същия този пророк. „Прокарва се път“ по достоен за него начин. На мястото на съществуващата класова борба се поставя вестникарската фраза „социалният въпрос“, за чието „разрешаване“ „се прокара път“. Вместо от процеса на революционното преустройство на обществото „социалистическата организация на целокупния труд“ „възниква“ от „държавната помощ“, оказвана на производителните кооперации, „извиквани на живот“ от държавата, а не от работниците. Това е напълно достойно за фантазията на Ласал, че с държавни субсидии можело също тъй лесно да бъде построено новото общество както някоя нова железопътна линия!

Поради известни остатъци от срам „държавната помощ“ е поставена под демократическия контрол на „трудещия се народ“.

Първо, „трудещият се народ“ в Германия в по-голямата си част се състои от селяни, а не от пролетарии.

Второ, думата „демократически“ на немски значи „народовластен“. Но какво значи „народовластен контрол на трудещия се народ“? И то при такъв трудец се народ, който, поставяйки подобни искания към държавата, напълно признава, че нито е на власт, нито е узрял за тази власт!

Излишно е да се впускате тук в критикуване на рецептата, предписана по времето на Луи-Филип от Бюше в *противовес* на френските социалисти и приета от реакционните работници от „Atelier“²⁰. И главната беда не е, че това специфично чудотворно средство е вписано в програмата, а че изобищо се връщат назад от гледището на класовото движение към гледището на сектантското движение.

Когато работниците се стремят да създадат условия за колективно производство в мащаба на цялото общество и преди всичко в своята страна, следователно в национален мащаб, това означава само, че те се борят за извършване на преврат при сегашните условия на производството и това няма нищо общо с основаването на кооперативни дружества с държавна помощ. А що се отнася до сегашните кооперативни дружества, те имат стойност само

дотокова, доколкото са независимо дело на самите работници и не са покровителствувани нито от правителствата, нито от буржоазията.

IV

Сега преминавам към демократическия раздел:

А. „Свободна основа на държавата“

Преди всичко, според II раздел, Германската работническа партия се стреми към „свободна държава“.

Свободна държава — какво значи това?

Да се направи държавата „свободна“ — това съвсем не е цел на работниците, които са се отърсили от ограничения верноподанически начин на мислене. В Германската империя „държавата“ е почти толкова „свободна“, колкото и в Русия. Свободата се състои в превръщането на държавата от орган, стоящ над обществото, в орган, изцяло подчинен на това общество; а и в наше време държавните форми са повече или по-малко свободни в зависимост от степента, в която те ограничават „свободата на държавата“.

Германската работническа партия — поне ако тя приема за своя тази програма — показва колко слабо социалистическите идеи са проникнали в нея: вместо да разглежда съществуващото общество (а това важи и за всяко бъдещо общество) като „основа“ на съществуващата държава (или бъдещото общество като основа на бъдещата държава), тя, напротив, разглежда държавата като някаква самостоятелна същност, която има свои собствени „духовни, нравствени, свободни основи“.

А отгоре на това в програмата се злоупотребява грубо с думите „съвременна държава“ и „съвременно общество“, а също и се проявява още по-грубо неразбиране на държавата, към която тя предявява своите искания!

„Съвременното общество“ е капиталистическото общество, което съществува във всички цивилизовани страни повече или по-малко свободно от примеси на Средновековието, повече или по-малко видоизменено поради особеното историческо развитие на всяка страна, повече или по-малко развито. Напротив, „съвременната държава“ се изменя с всяка държавна граница. В руско-германската империя тя е по-друга, отколкото в Швейцария, в Англия е по-друга, отколкото в Съединените щати. Така че „съвременната държава“ е фикция.

Но въпреки пъстрото разнообразие на своите форми общото между различните държави в различните цивилизовани страни е това,

че стоят на почвата на съвременното буржоазно общество, повече или по-малко развито капиталистически. Поради това те имат някои общи съществени белези. В този смисъл може да се говори за „съвременна държава“ в противоположност на бъдещето, когато ще отмре сегашният ѝ корен — буржоазното общество.

Но пита се тогава: какво преустройство ще претърпи държавата в едно комунистическо общество? С други думи, какви обществени функции ще останат тогава, аналогични на сегашните държавни функции? На този въпрос може да се отговори само научно; иначе колкото и хиляди пъти да съчетаваме думата „народ“ с думата „държава“, това няма да ни приближи и на милиметър до неговото разрешение.

Между капиталистическото и комунистическото общество лежи период на революционно превръщане на първото във второто. На този период съответствува и политически преходен период и държавата на този период не може да бъде нищо друго освен *революционна диктатура на пролетариата*.

Но програмата не се занимава нито с последната, нито с бъдещата държава на комунистическото общество.

Нейните политически искания не съдържат нищо друго освен старите, всеизвестни демократически неща: всеобщо изборително право, пряко законодателство, народно право, народно опълчение и т. н. Това е прост отзвук от буржоазната Народна партия, Лигата за мир и свобода. Това са все искания, които — доколкото не преминават във фантастични представи — са вече *осъществени*. Само че държавата, която ги е осъществила, се намира не в пределите на Германската империя, а в Швейцария, Съединените щати и т. н. Такава „държава на бъдещето“ е съвременна държава, макар и съществуваща извън „рамките“ на Германската империя.

Но е забравено едно. Тъй като германската работническа партия изрично заявява, че действа в пределите на „съвременната национална държава“, следователно в пределите на своята държава, на пруско-германската империя — пък и иначе нейните искания в по-голямата си част щяха да бъдат безсмислени, тъй като човек иска само това, което няма, — тя не би трябвало да забравя главното, а именно че всички тези прекрасни неща почиват върху признаването на така наречения народен суверенитет и че поради това те са уместни само в една *демократическа република*.

Щом като хората не са имали смелост — и това е разумно, тъй като обстоятелствата налагат предпазливост, — да се иска демократическа република, както това правеха френските работнически програми при Луи Филип и при Луи Наполеон, не е трябвало да се прибегва и до такъв нито „честен“, нито „достоеен“ трик, да се ис-

кат неща, които имат смисъл само в една демократическа република, от такава държава, която не е нищо друго освен общит с парламентарни форми, смесен с феодални прибавки, вече намиращ се под влиянието на буржоазията, бюрократически изкалъпен, полицейски охраняван военен деспотизъм, и отгоре на това и тържествено да уверяваме тази държава, че си въобразяваме да получим от нея нещо такова „със законни средства“!

Дори вулгарната демокрация, която вижда в демократическата република осъществяването на хилядогодишното царство божие на земята и съвсем не подозира, че именно в тази последна държавна форма на буржоазното общество класовата борба трябва да бъде окончателно решена с оръжие — дори и тя стои неизмеримо по-високо от такъв вид демократизъм, който се придържа в рамките на полицейски позволеното и логически недопустимото.

Че под понятието „държава“ всъщност се подразбира правителствената машина или държавата, доколкото тя по силата на разделението на труда образува свой собствен, обособен от обществото организъм, личи вече от думите: „Германската работническа партия иска като икономическа основа на държавата: един единствен прогресивно подоходен данък и т. н.“ Данъците са икономическата основа на правителствената машина и нищо друго. В съществуващата в Швейцария „държава на бъдещето“ това искане е почти изпълнено. Подоходният данък предполага различни източници на доходи на различните обществени класи — предполага следователно капиталистическо общество. Затова няма нищо чудно, че ливерпулските поборници за финансова реформа — буржоата начело с брата на Гладстон — предявяват същите искания, каквито предявява и програмата.

Б. „Като духовна и нравствена основа на държавата Германската работническа партия иска:

1. Всеобщо и еднакво за всички народно възпитание посредством държавата. Задължително посещаване на училището. Безплатно обучение“.

Еднакво за всички народно възпитание? Какво се подразбира под тези думи? Или си мислят, че в съвременното общество (а само за него става дума) възпитанието за всички класи може да бъде еднакво? Или искат принудително да бъдат сведени и висшите класи до онова скромно равнище на възпитание — народното училище, — което единствено е съвместимо с икономическото положение не само на наемните работници, но и на селяните?

„Задължително посещаване на училището. Безплатно обучение.“ Първото съществува дори и в Германия, второто — в Швейцария и Съединените щати, що се отнася до народните училища. Ако в

някои северноамерикански щати обучението в средните учебни заведения е също „безплатно“, това фактически означава само, че висшите класи покриват разходите за своето образование от общите данъчни средства. Впрочем същото се отнася до „безплатното съдопроизводство“, което се иска в точка 5 от раздел А. Углавното правосъдие е навсякъде бесплатно; гражданското правосъдие се занимава почти изключително с конфликти във връзка със собствеността, следователно почти изключително засяга имотните класи. И те да водят своите процеси с народни средства ли?

Параграфът за училищата би трябвало поне да иска технически училища (теоретически и практически), свързани с народното училище.

Съвсем неприемливо е „народно възпитание посредством държавата“. Едно нещо е да се определят с общ закон разходите за народни училища, квалификацията на преподавателския персонал, учебните дисциплини и т. н. и чрез държавни инспектори да се следи — както става в Съединените щати — за изпълнението на тези предписания на закона, а съвсем друго — да се назначи държавата като възпитател на народа! Напротив, както правителството, така и църквата еднакво трябва да бъдат изключени от всякакво влияние върху училището. Особено пък в пруско-германската империя (и тук не ще помогне хитрото извъртане, че ставало дума за „държава на бъдещето“ — ние видяхме как стои въпросът в това отношение) държавата, напротив, се нуждае от твърде сурово възпитание от страна на народа.

Но цялата програма, въпреки всичкото ѝ демократическо дрънкотене, е изцяло заразена от верноподаническата вяра на ласалианската секта в държавата или, което не е по-добро, от вярата в демократически чудеса или — по-точно — тя е компромис между тези два вида вяра в чудеса, еднакво чужди на социализма.

„Свобода на науката“ — така гласи един от параграфите на пруската конституция. Защо е той тук?

„Свобода на съвестта“! Ако сега, по време на културкампа²¹ са искали да напомнят на либерализма неговите стари лозунги, това можеше да бъде направено само в следната форма: Всеки трябва да има възможност да задоволява своите религиозни и телесни нужди, без полицията да си пъха носа в това. Но в този случай работническата партия би трябвало да изрази своето убеждение, че буржоазната „свобода на съвестта“ не е нищо друго освен търпимост към всички възможни видове *религиозна свобода на съвестта* и, че тя — работническата партия, — напротив, се стреми да освободи съвестта от религиозната упойка. Но у нас не желаят да прекратят „буржоазното равнище“.

Аз вече привършвам, тъй като следващата по-нататък добавка към програмата не е съществена нейна част. Затова тук ще се ограничи само с кратки бележки.

2. *„Нормален работен ден“.*

В никоя друга страна работническата партия не се е ограничавала с такова неопределено искане, а винаги е посочвала точно каква продължителност на работния ден се смята за нормална при дадените условия.

3. *„Ограничаване на женския и забрана на детския труд“.*

Нормирането на работния ден трябва вече да включва ограничаването на женския труд, доколкото нормирането засяга продължителността, паузите и т. н. на работния ден; иначе то може да означава само забрана на женския труд в онези отрасли на производството, които са особено вредни за женския организъм или пък по отношение на женския пол са несъвместими с нравствеността. Ако са имали това предвид, трябвало е да го кажат.

„Забраната на детския труд“. Тук е било абсолютно необходимо да бъде посочена *пределната възраст*.

Пълната забрана на детския труд е несъвместима със съществуването на едрата индустрия и затова е празно благочестиво пожелание.

Провеждането на тази забрана — ако беше възможно, би било реакционно, тъй като при строго регулиране на работното време съобразно с различната възраст и други предпазни мерки за защита на децата ранното съединяване на производителния труд с обучението е едно от най-мощните средства за преустройство на съвременното общество.

4. *„Държавен надзор над фабричната, занаятчийската и домашната индустрия“.*

Като се има предвид пруско-германската държава, би трябвало определено да се иска фабричните инспектори да бъдат сменяеми само по съдебен ред; всеки работник да може да ги дава под съд за нарушение на служебните им задължения; инспекторските длъжности да бъдат заемани само от лица с медицинско образование.

5. *„Регулиране труда на затворниците“.*

Дребнаво искане в една обща работническа програма. Във всеки случай би трябвало ясно да се каже, че работниците съвсем не искат — поради страх от конкуренция — углавните престъпници да бъдат третираны като добитък и особено да бъдат лишавани от

единственото изправително средство — производителния труд. Та това е минималното, което може да се очаква от социалистите.

6. „Ефикасен закон за отговорността“.

Би трябвало да се каже какво се разбира под „ефикасен“ закон за отговорността.

Ще забележа между другото, че в параграфа за нормалния работен ден е пропусната онази част от фабричното законодателство, която се отнася до хигиенните мероприятия и предпазните мерки против злополуки и т. н. Законът за отговорността влиза в сила едва когато тези предписания бъдат нарушени.

С една дума, и тази добавка се отличава със също такава небрежна редакция.

Dixi et salvavi animam meam*.

* Казах и спасих душата си. *Ред.*